

УДК 343.97

Макаренко Наталія Костянтинівна –
кандидат юридичних наук, професор
Національної академії Служби безпеки
України

СПОСОБИ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ЛАТЕНТНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Розглянуто актуальні проблеми, пов'язані з визначенням рівня латентності професійної злочинності. Розкрито зміст основних соціологічних і спеціально-юридичних методів пізнання професійної злочинності, розроблених соціологією та кримінологією, що уможливлюють мобілізацію зусиль правоохоронних органів щодо попередження, виявлення та розслідування професійних злочинів.

Ключові слова: злочинність; злочини; латентність; метод; професійна злочинність; професійні злочини.

Професійну злочинність визначають як відносно самостійний вид стійкої систематичної злочинної діяльності, суб'єкти якої, володіючи відповідними спеціальними навичками, знаннями й уміннями, набувають основний або додатковий дохід кримінальним шляхом, підтримуючи водночас зв'язок з антисоціальним середовищем, близьким до їх власної орієнтації, установок і субкультури [1, с. 248].

Своєрідним ядром професійної злочинності слугує кримінальний професіоналізм, якому притаманні специфічні знання, уміння, навички щодо вчинення злочинів із найбільшою для професійного злочинця ефективністю. Це забезпечує досягнення злочинної мети за найменшого ризику бути викритим. Чим вищою є кваліфікація злочинців, тим інтенсивніша є їх злочинна діяльність.

Завдяки своїй специфіці професійна злочинність характеризується високим рівнем латентності, що робить її більш зухвалою та небезпечною для суспільства. З огляду на це,

питання визначення рівня латентності професійних злочинів є надзвичайно важливим для юридичної науки, а отже актуальним.

Проблеми змісту професійної злочинності розкрито в працях таких науковців, як В. І. Голіна, Б. М. Головкін, О. І. Гуров, І. М. Даньшин, А. Ф. Зелінський, С. М. Іншаков, О. А. Калганова, Н. Ф. Кузнецова, В. В. Пивоваров, С. О. Прутяний, В. П. Філонов та ін. Їх наукові здобутки надали змогу усвідомити складність цього правового явища та додали впевненості в необхідності розроблення способів визначення рівня такої злочинності з урахуванням учинених конкретних злочинів.

Метою пропонованої увазі статті є розкриття основних способів визначення рівня латентності професійної злочинності.

Як злочинності загалом, так і окремим злочинам притаманна ознака латентності (від лат. *latentis* – прихований; невидимий; той, що не має зовнішніх ознак). Вона виявляється в об'єктивному існуванні певного кола злочинів, які з певних причин не було офіційно реєстровано, тобто відображено в офіційній кримінальній статистиці. З огляду на це, одним із ключових питань дослідження проблем боротьби зі злочинністю є визначення стану латентності окремих злочинів. Його вирішення пов'язане з потребою в пізнанні ступеня поширення злочину, детальному прогнозуванні можливості його вчинення в майбутньому та виробленні адекватної стратегії й тактики боротьби.

Визначення рівня латентності окремих злочинів є надзвичайно важливим для дальшого розвитку кримінологічної науки, дослідження якої ґрунтуються на найбільш повних статистичних показниках, покликаних об'єктивно характеризувати загальний стан злочинності. За таких умов запорукою успішності є встановлення методів (способів), завдяки яким такий рівень можна встановити.

Особливої актуальності набуває пізнання способів рівня професійної злочинності, де противоправний прибуток професійних злочинців на сьогодні є значним. Вони своїм злочинним промислом не лише забезпечують своє повсякденне «привабливе» існування, а й накопичують чималий капітал. У злочинних кланах професійних злочинців протягом останніх років набула поширення добре фінансована злочинними

доходами функція своєрідної внутрішньої безпеки, що полягає не тільки у фізичному, а й у юридичному захисті своїх членів та осіб, що перебувають під захистом клану» [2, с. 7].

Серед досліджень і публікацій, у яких намічено шляхи розв'язання проблем латентної злочинності, слід навести праці Р. М. Акутаєва [3], А. М. Алексєєва та А. М. Роши [4], А. І. Долгової [5], В. В. Орехова [6], Б. Холиста [7] та інших учених. Їх аналіз надав можливість з'ясувати, що встановлення рівня латентності професійної злочинності та окремих її злочинів здійснюється способами (методами), розробленими науками соціологією та кримінологією. Тому власне способи прийнято поділяти на соціологічні й спеціально-юридичні (або оперативно-слідчі). До першої групи, зокрема, належать такі способи: спостереження; опитування; соціометричної методики та техніки; аналізу документів; аналізу експертних оцінок; контент-аналізу матеріалів преси (Інтернету), співставлення аналізу статистичних показників тощо. Друга група передбачає сукупність способів, які застосовують переважно в оперативній, слідчій та наглядовій діяльності правоохоронних органів. До них належать: огляд віктимізації; аналіз динамічних статистичних рядів відповідних видів злочинів порівняно з даними про активізацію органів боротьби зі злочинністю у період спостереження; кримінологічний експеримент. Слід зауважити, що поділ способів на соціологічні та спеціально-юридичні (оперативно-слідчі) більшість учених уважають умовним. Сутність кожного з них розкриємо більш детально.

1. Спостереження – найбільш поширений метод збору кримінологічної інформації, що передбачає безпосереднє сприйняття та реєстрацію значущих явищ, процесів і подій. Це, зокрема, статистична реєстрація злочинності, реєстрація окремих злочинів тощо.

Найбільш доступним видом спостереження вважають безпосереднє спостереження. Так, дослідник особисто вивчає ситуацію, але участі в будь-яких подіях не бере. Такий вид спостереження дещо звужує можливість дослідження об'єкта повною мірою, що не завжди може задовольнити інтереси дослідника.

Під час обліку кримінальних проваджень може бути використано так зване «побічне» спостереження, під час якого увагу дослідника прикуто не до дій певних осіб, а результатів їх злочинних дій. На важливості дослідження рівня латентності злочинів через вивчення їх наслідків акцентував увагу В. В. Панкратов [8, с. 102–104].

Більш цінний матеріал, у контексті зв'язку з явищем та здатності розкрити повноту й послідовність останнього, надає так зване «увімкнене» спостереження. Під час його здійснення дослідник інкогніто стає членом колективу, який досліджують, і як його учасник одержує можливість систематично спостерігати чи навіть впливати на різноманітні ситуації, що виникають.

Слідчі й оперативні підрозділи в межах своїх повноважень, передбачених ст. 272 Кримінального процесуального кодексу України та ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», мають змогу здійснювати ввімкнене (пряме чи опосередковане) спостереження завдяки виконанню спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Завдяки йому можна встановити більш-менш об'єктивну картину рівня латентності окремих професійних злочинів.

2. Опитування полягає у звертанні особи, яка опитує, із запитаннями до особи, яку опитують (респондента). Такий спосіб є одним із найбільш поширених методів збору кримінологічних даних. На його достовірність впливають: обставини, про які опитують, процедура опитування та бажання відповідати на поставлені запитання. Існують такі види опитування: бесіда, інтерв'ю, анкетування.

Бесіда – природний акт людського спілкування. Потреба в здійсненні наукового дослідження перетворює бесіду щодо вивчення рівня латентності професійного злочину на штучну, заздалегідь сплановану процедуру. Штучний характер бесіди має бути відомий лише досліднику, а не опитуваній особі, інакше щирість її відповідей буде сумнівною. Для респондента бесіда повинна мати характер невимушеної розмови, здатної викликати почуття довіри до особи, яка опитує. Зазвичай цей вид опитування проводять за попередньо складеним планом, у якому

передбачено можливі відповіді респондента. Відповіді можуть записувати схематично, скорочено та за допомогою магнітофона.

Інтерв'ю – найбільш динамічне зі спланованих опитувань, під час якого ускладнюється можливість установадження надійного психологічного контакту між респондентом та особою, яку опитують. Психологічна установка опитуваного під час інтерв'ювання більше пов'язана зі змістом відповідей, а не їх мотивами, які залишаються недостатньо з'ясованими або взагалі нерозкритими. З огляду на специфіку цього виду опитування, його можуть здійснювати лише суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності.

Анкетування – вид опитування, який здійснюють суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності. Він ґрунтується на опосередкованій взаємодії особи, яка опитує, з особою-респондентом. Під час анкетування респондент самостійно заповнює бланк із переліком запитань (анкету). Анкетування проводять за питаннями, які цікавлять дослідника та відомі респондентові. Опитувати можуть осіб, які вчинили злочини, їх родичів і знайомих, осіб-експертів (компетентних у вирішенні проблем боротьби з професійною злочинністю, наприклад науковців, суддів, слідчих, оперативних співробітників), а також інших осіб, яких, на думку дослідника, доцільно опитати.

Анкета передбачає перелік запитань (питальник), який респондент має добровільно та самостійно заповнити. Існують такі види анкет: поштова, роздавальна, експрес-анкета (призначена для швидкого заповнення), питальний аркуш (зазвичай незначна за обсягом анкета з десяти запитань, надрукованих на одному аркуші паперу).

Опитування може відбуватись і за допомогою анонімних анкет. Анонімність є додатковою гарантією відвертості відповідей на запитання, передбачені в анкеті. Метою анонімного анкетування здебільшого є встановлення кількості громадян, які стали жертвами злочинів (потерпілими) внаслідок учинення професійних злочинів (наприклад кишенькових крадіжок), але за різних обставин злочинці лишилися непокараними (злочини не

було розкрито). На базі даних опитування можна виявити співвідношення виявленої та латентної професійної злочинності в окремому регіоні, встановити методи приховування фактів злочинів від правоохоронних органів тощо. Найбільш складним є опитування осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Засуджені можуть володіти значним обсягом інформації щодо способів, кількості, причин та умов учинення окремих професійних злочинів, які не було офіційно зафіксовано.

Анкетне опитування може відбуватися заочно. До такого виду опитування належить анкетування через засоби масової інформації. У цьому разі процедура анкетування є нескладною, проте його результати будуть недостатньо об'єктивними, адже відповіді надійдуть лише від осіб, які читають певну газету (журнал), до того ж – від найбільш активних або найменш зайнятих читачів.

3. Соціометрична методика й техніка ґрунтується на опитуванні, що зводиться до одержання від членів певного колективу (які пов'язані між собою сімейними, особистими, виробничими чи іншими відносинами, а тому становлять певну замкнену систему) відповідей про ставлення до певних об'єктів – людей, речей, проблем або явищ. Після того, як систему зв'язків завдяки використанню соціометричної методики й техніки буде проаналізовано та впорядковано, завдання вважають виконаним. Отримана відповідна схема чи таблиця опитування відіграє роль певного моментального фотознімку взаємовідносин у колективі. Її можуть використовувати для подальшого дослідження, або для вжиття практичних заходів у пізнанні злочинної субкультури.

Злочинність пов'язана з тими соціальними явищами та процесами, які безпосередньо на неї впливають. Опитування можуть проводити серед осіб, коло яких визначають за територіальною ознакою (наприклад, особи, які мешкають на прикордонній території); за суб'єктною ознакою (наприклад, особи, які незаконно вживають наркотичні засоби та психотропні речовини, а також родичі або знайомі наркоманів); за ознакою

місця переважного сумісного перебування (місце роботи, навчання, відпочинку, відбування покарання тощо).

4. Аналіз документів – метод дослідження, який ґрунтується на вивченні предметів, призначених для передачі та зберігання кримінологічної інформації. Його здійснюють зазвичай у два етапи. Перший полягає у вивченні матеріалів кримінальних проваджень або інших документів, другий – у виокремленні та внесенні до спеціальних бланків-анкет відомостей, які цікавлять дослідника. Такий метод не є анкетуванням, а передбачає узагальнення матеріалів щодо фактів учинення професійних злочинів.

5. Аналіз експертних оцінок полягає в студіюванні точок зору визначеного кола експертів задля формування більш-менш сталої корпоративної наукової позиції щодо характеристики окремого явища, проблеми тощо. Наприклад, групі вчених, які мають багаторічний досвід боротьби у сфері боротьби зі злочинністю та володіють даними щодо кримінологічної обстановки в певному регіоні, пропонують оцінити вірогідне співвідношення виявлених і прихованих професійних злочинів певної категорії. Аналіз та співставлення зафіксованих думок надасть можливість установити «середню» точку зору, яку поділяє більшість. Експерт (у кримінологічному дослідженні, зокрема прогнозуванні) – кваліфікований спеціаліст із вивчення й розв’язання конкретної кримінологічної проблеми чи галузі кримінологічної науки, якого залучають для науково обґрунтованого оцінювання кримінологічного дослідження (у тому числі прогнозування).

6. Контент-аналіз (контентний аналіз) матеріалів преси – вид аналізу, який ґрунтується на кількісній оцінці змісту письмових та аудіовізуальних документів. Для його здійснення використовують сітку контент-аналізу, тобто сукупність питань, що підлягають кількісному вивченню (вид здійсненого злочину, факт його розкриття, факт осудження винного до покарання у вигляді позбавлення волі тощо). Завдяки контент-аналізу матеріалів преси можна встановити: орієнтовну кількість фактів

учинення окремих професійних злочинів, динаміку, зниження чи навіть факт «вибуху» в певному регіоні та інші обставини вчинення, котрі оприлюднили журналісти в матеріалах преси.

7. Співставлення даних різних видів статистики (наприклад, кримінальної та цивільної) полягає в аналізі й порівнянні статистичних матеріалів правоохоронних, судових, контролюючих органів і різних правозахисних організацій у їх взаємозв'язку. Наприклад, це може бути співставлення даних кримінальної статистики з даними спеціального анкетування населення, під час якого використовувалася спеціальна, коректно складена анкета; заявами; скаргами; повідомленнями про злочини, направлені до правоохоронних органів, засобів масової інформації та інших організацій тощо.

8. Огляд віктимізації населення є найбільш популярним у закордонних країнах та вважається найбільш об'єктивним і достовірним методом вимірювання латентної злочинності. Сутність його полягає в тому, що окремі групи осіб (репрезентативній вибірці) пропонують відповісти на такі запитання: чи ставали вони або члени їх родин, друзі потерпілими від злочинів протягом останніх п'яти (або трьох) років; чи зверталися вони з цього приводу до правоохоронних органів та якими є наслідки таких звернень. Завдяки використанню цього методу можна встановити показник латентності окремих професійних злочинів, який можна порівняти, наприклад, з експертними оцінками.

9. Аналіз динамічних статистичних рядів професійних злочинів порівняно з даними про активізацію органів боротьби зі злочинністю в період спостереження – метод, який полягає в студіюванні та порівнянні статистичних показників учинення професійних злочинів, що відбуваються в період нормальної роботи органів, які провадять боротьбу зі злочинністю та під час активізації діяльності останніх, зокрема проведення ними спецоперацій. Залежно від території та часу проведення, доцільно порівнювати статистичні показники щодо виявлених професійних злочинів, які одержано як до, так і під час

проведення спецоперації. Передумовою об'єктивності показників латентності професійних злочинів є використання єдиних методів встановлення її рівня на різних етапах спостереження.

10. Кримінологічний експеримент – метод, який передбачає вплив на злочинність у керованих, чи, як мінімум, контрольованих умовах. Завдяки використанню цього впливу стає відомою інформація про чинники та наслідки професійної злочинності, заходи боротьби з нею, особу злочинця тощо. Наприклад, фахівці МВС України досить часто здійснюють експеримент щодо перевірки залежності рівня вуличної злочинності від інтенсивності й масштабності заходів, ужитих патрульно-постовою службою.

Під час проведення експерименту об'єкт зазнає попередньо визначеного, контрольованого впливу, а виявлені за певних умов зміни фіксують. Від попереднього методу дослідження кримінологічний експеримент відрізняється тим, що він безпосередньо впливає на причини й умови окремих професійних злочинів, чим зменшує можливість їх приховування. Кримінологічному експериментові притаманна активна поведінка дослідника, що полягає в розробленні та реалізації системи заходів із виявлення рівня прихованості певного злочину. Недопустимим є експериментальне відтворення причин злочину чи злочинності. Сфера застосування експерименту в кримінології обмежується сферою виявлення дії соціально позитивних чинників, ефективності профілактичної роботи тощо. Штучне відтворення негативних умов, провокація проявів негативних рис характеру, а тим більше їх формування, вважається недопустимим.

Таким чином, подальше вдосконалення діяльності системи органів, що здійснюють боротьбу з професійною злочинністю, неможливе без встановлення об'єктивного рівня її латентності. Визначення кількісного показника прихованості є запорукою мобілізації сил у напрямі попередження, виявлення та розслідування професійних злочинів. Відповідно, встановлення більш-менш точної картини латентності професійних злочинів неможливе без використання наукових методів (способів)

дослідження, основні з яких розглянуто в статті. Дальше розроблення їх змісту, механізму реалізації та використання одержаних даних є перспективними напрямками дослідження в системі правоохоронних органів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : [підручник] / Даньшин І. М., Голіна В. В., Валуйська М. Ю. та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид. переробл. і допов. – Харків : Право, 2009. – 288 с.
2. Пивоваров В. В. Професійна злочинність як прояв злочинного корпоративізму [Електронний ресурс] / В. В. Пивоваров // Теорія і практика правознавства. – 2015. – Вип. 1 (7). – Режим доступу: <http://tlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/%D0%9F%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2-%D1%81%D..pdf>. – Назва з екрана.
3. Акутаев Р. М. Криминологический анализ латентной преступности : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Р. М. Акутаев. – СПб., 1999. – 42 с.
4. Алексеев А. М. Латентная преступность и эффективность деятельности правоохранительных органов / А. М. Алексеев, А. Н. Роша // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 30–45.
5. Криминология : [учебник] / под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2001. – 848 с.
6. Криминология : [учебник] / под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. – СПб. : С.-петерб. гос. ун-т : Питер, 2002. – 432 с.
7. Холыст Б. Криминология. Основные проблемы / Б. Холыст. – М. : Юрид. лит., 1980. – 264 с.
8. Панкратов В. В. Методология и методика криминологических исследований / В. В. Панкратов. – М. : Юрид. лит., 1972. – 136 с.